

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILIDA LEKSIK BIRLIKLARNING NUTQ BOYLGINI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Nazarova Komila Sherzod qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti, O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 214-
guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilida leksik birliklarning nutq boyligini shakllantirishdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, leksik birliklar so'zlar, iboralar va boshqa ma'noli til vositalaridan iborat bo'lib, ular inson fikrini aniq, ravon hamda ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Nutq boyligi til birliklaridan o'rinli va mazmunli foydalanish orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli leksik birliklarni to'g'ri va me'yor asosida qo'llash nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Tayanch so'zlar: Leksik birlik, sinonim, antonim, paronim, ma'no ko'chishi, metafora, metonimiya, sinekdoxa, arxaizm, neologizm.

Til jamiyatning eng muhim ma'naviy boyligi va aloqa vositasidir. O'zbek tilining jamiyatdagi mavqei va nufuzini mustahkamlash har bir fuqaroning muhim vazifalaridan biridir. Tilning boyligi esa, avvalo, uning lug'aviy tarkibi, ya'ni leksik birliklari bilan belgilanadi. Leksik birliklar inson tafakkurini ifodalash, his-tuyg'ularini bayon etish va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, tilimizdagi so'z va iboralar nutq boyligini yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan hisoblanadi. Masalan, "vafot etmoq" so'zining "dunyodan o'tmoq", "ko'z yummoq", "omonatini topshirmoq", "olamdan o'tmoq" kabi sinonimik shakllari mavjud. Bunday ma'nodosh birliklar nutqning ta'sirchanligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada so'zlovchi o'z fikrini vaziyatga mos va obrazli tarzda ifodalay oladi.

Nutqning kommunikativ sifatlari til birliklaridan to'g'ri foydalanish bilan chambarchas bog'liq. Xususan, maktab darsliklarida paronim, sinonim va antonim so'zlarning o'rinli qo'llanishiga oid qoida hamda mashqlar berilishi yosh avlodning nutqiy savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Til me'yorlariga amal qilish nutqning to'g'riligi va ravonligini ta'minlaydi.

Shunga qaramay, kundalik nutqda adabiy me'yornlarning buzilishi holatlari ham uchray turadi. Ayrim so'zlarning asl ma'nosi unutilib, noto'g'ri ma'noda qo'llanilishi kuzatiladi. Masalan, "mujda" so'zi aslida "quvonchli xabar" ma'nosini bildiradi. Biroq bugungi nutqda u ko'pincha umumiy "xabar" ma'nosida ishlatilmoqda. Bu esa so'zning semantik aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Sinonim soʻzlar nutqning rang-barangligini taʼminlaydi va takrorning oldini oladi. Masalan, “goʻzal”, “chiroyli”, “koʻrkam”, “latofatli” kabi soʻzlar bir maʼnoni turli uslubiy boʻyoqlarda ifodalash imkonini beradi. Antonimlar esa qarama-qarshi maʼnolar orqali fikrni yanada aniqroq va taʼsirchanroq ifodalashga yordam beradi. Omonimlar esa tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Frazeologik birliklar ham nutq boyligini shakllantirishda muhim vositalardan sanaladi. Ular xalqning milliy tafakkuri va turmush tarzini oʻzida aks ettiradi. Masalan, “koʻngli togʻdek koʻtarildi”, “yuragiga oʻt yoqmoq” kabi iboralar oddiy fikrga obrazlilik va emotsional taʼsir bagʻishlaydi. Shu bois frazeologizmlar tinglovchi yoki oʻquvchining eʼtiborini tortuvchi kuchli til vositasi hisoblanadi.

Fan-texnika va axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida tilimizga yangi soʻzlar kirib kelmoqda. “Internet”, “platforma”, “mobil ilova”, “raqamlashtirish” kabi birliklar zamonaviy nutqning ajralmas qismiga aylangan. Bu jarayon oʻzbek adabiy tilining boyib borayotganidan dalolat beradi. Biroq yangi leksik birliklarni meʼyor asosida va oʻrinli qoʻllash til madaniyatini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq boyligini rivojlantirishda badiiy adabiyotning oʻrni alohida ahamiyatga ega. Asar mutolaasi orqali inson yangi soʻz va iboralarni oʻrganadi, ularning maʼno nozikliklarini anglaydi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy va Choʻlpon asarlari oʻzbek tilining boy imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim manbalardan biridir.

Leksik birliklarning nutq boyligini shakllantirishdagi ahamiyatini yoritishda maʼno koʻchishi hodisalari ham alohida oʻrin tutadi. Soʻzlarning koʻchma maʼnoda qoʻllanilishi nutqning obrazlilik, taʼsirchanligi va badiiyligini oshiradi. Maʼno koʻchishi orqali tilning lugʻaviy imkoniyatlari kengayadi va birgina soʻz turli maʼno nozikliklarini ifodalash imkoniga ega boʻladi.

Maʼno koʻchishining asosiy turlariga metafora, metonimiya va sinekdoxa kiradi. Metafora oʻxshashlik asosida yuzaga keladi. Masalan, “hayot yoʻli”, “ilm chirogʻi”, “oltin kuz” kabi birikmalar nutqqa badiiylilik bagʻishlaydi. Metonimiya esa predmet va hodisalar oʻrtasidagi yaqinlik asosida yuzaga chiqadi. “Navoiyni oʻqidim” gapida shoirning oʻzi emas, uning asarlari nazarda tutiladi. Sinekdoxada esa qism butun oʻrnida yoki butun qism oʻrnida qoʻllanadi. Masalan, “uyda besh jon yashaydi” birikmasida “jon” soʻzi inson maʼnosida ishlatilgan.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi oʻzbek adabiy tilida leksik birliklar nutq boyligini shakllantiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Tilning lugʻaviy boyligi insonning tafakkur doirasi, nutq madaniyati va soʻzlash mahoratini namoyon etadi. Sinonimlar, antonimlar, frazeologik birliklar hamda yangi oʻzlashma soʻzlar nutqning aniq, rang-barang va taʼsirchan boʻlishiga xizmat qiladi. Demak, leksik birliklar va maʼno koʻchish hodisalari oʻzbek adabiy

tilining boyligini namoyon etuvchi asosiy omillardan biri bo'lib, ularni chuqur o'rganish va nutqda o'rinli qo'llash ravon hamda mazmunli nutqni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. 2000–2005.
2. Xolmonova Z.T. *Tilshunoslikka kirish*. 2007.
3. Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: "Talqin", 2005.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent, 2009.
5. <https://arxiv.org>
6. <https://uz.wikipedia.org>